

BERT JAN LIETAERT PEERBOLTE

Het geding om de historiciteit van Jezus: Edward van der Kaaij in perspectief

THE DEBATE ON THE HISTORICITY OF JESUS: EDWARD VAN DER KAAIJ IN PERSPECTIVE

Rev. Edward van der Kaaij recently published a book that treats Jesus as a mythical figure. The origin of narratives about Jesus would lie in a historicizing of this myth by the earliest Christians. Van der Kaaij thus revives the old position defended by, among others, Arthur Drews (1909), but does so without any new arguments. This contribution analyses this newly published book, with reference to similar discussions around the turn of the 20th century, and argues that Van der Kaaij's perception is wrong: the ideas of the Dutch Radicals (the *Hollandse Radikalen*) were not ignored, but simply rejected on good grounds. Since there is no new evidence to take into account, there is no need to reopen the discussion.

In diverse kerkelijke en andere media heeft de publicatie van een boek door ds. Edward van der Kaaij de nodige aandacht getrokken.¹ Van der Kaaij is tot het inzicht gekomen dat Jezus nimmer als historische figuur bestaan heeft, maar een mythisch verzinsel is van het vroegste christendom. Volgens Van der Kaaij hebben de eerste christenen Egyptische tradities over Horus gehistoriseerd en is aldus Jezus van Nazaret tot stand gekomen. Het christendom, aldus Van der Kaaij, berust op een mythe en niet op geschiedenis. Deze these is niet bepaald nieuw, maar desondanks heeft het boek in en buiten kerkelijk Nederland de nodige discussie losgemaakt. Het *Nederlands Theologisch Tijdschrift* is dan een geschikte plek om die discussie in een historisch en wetenschappelijk perspectief te plaatsen.

In deze bijdrage staat een aantal vragen centraal. Allereerst is er de vraag: hoe moet het boek van Van der Kaaij geplaatst worden? Gaat het hier om een serieuze wetenschappelijke analyse of moet het werk gezien worden als een

¹ Edward van der Kaaij, *De ongemakkelijke waarheid van het christendom: De echte Jezus onthuld*, Soest 2015.

² Zie bijvoorbeeld p. 235: 'Het is natuurlijk altijd mogelijk – en dus nooit uit te sluiten – dat aan een mythe een historische persoon ten grondslag ligt'. Vgl. ook beneden, noot 5.

particulier project van een auteur die anderen deelgenoot wil maken van een voor hem belangrijke ontdekking? Aangezien dit nieuwe boek een oude discussie heropent, dient vervolgens de vraag gesteld te worden: hoe is in het verleden over deze zaak nagedacht? In de eerste decennia van de twintigste eeuw werd de historiciteit van Jezus door een aantal geleerden uitdrukkelijk ontkend. Hoe is de discussie van een eeuw geleden gevoerd en geëindigd? En: voegt de discussie van vandaag, in met name Noord-Amerika, nog iets toe aan de discussie van weleer? Na deze twee hoofddelen volgt een beschouwing waarin de term 'mythe' nader belicht wordt en gekeken wordt hoe de belangrijkste bronnen door Van der Kaaij en andere 'Jesus mythers' ontkracht worden. De korte slotbeschouwing is van meer theologische aard. Hierin draait het om de vraag: hoe belangrijk is de historiciteit van Jezus voor het christelijk geloof?

Van der Kaaijs De ongemakkelijke waarheid van het christendom: De echte Jezus onthuld

Met zijn boek wil Edward van der Kaaij duidelijk maken dat de Jezus die wij kennen uit de evangeliën geen historische figuur is. Naar zijn idee zijn de verhalen over Jezus tot stand gekomen als historisering van een voor-christelijke mythe, die gemodelleerd was naar het voorbeeld van de Egyptische mythe van Horus, Isis en Osiris. Onder 'historisering' valt dan het proces te verstaan dat de eerste christenen een verzonnen gestalte zijn gaan beschrijven als een historische figuur. Aldus zouden zij Jezus zelf gecreëerd hebben als een incarnatie, niet van God, maar van een mythe.

Gezien de pretenties van dit boek zou de lezer een stevige onderbouwing mogen verwachten. Deze ontbreekt evenwel en bovendien schrijft de auteur zó slordig, dat zijn exacte these amper duidelijk wordt uit het boek. Een minimalistische interpretatie zou de lezer ertoe kunnen brengen Van der Kaaijs werk te lezen als betoog voor het feit dat de historiciteit van Jezus feitelijk onbelangrijk is.² In dat geval bedoelt de auteur vermoedelijk te zeggen dat de theologische inkleuring van Jezus in de evangeliën afkomstig is uit mythe en niet uit geschiedenis. Een maximalistische interpretatie lijkt echter meer voor de hand te liggen en in dat geval betoogt de auteur dat de Jezus van Nazaret die de evangeliën ons beschrijven nimmer bestaan heeft.³ Op de ene pagina

² Zie bijvoorbeeld p. 235: 'Het is natuurlijk altijd mogelijk – en dus nooit uit te sluiten – dat aan een mythe een historische persoon ten grondslag ligt'. Vgl. ook beneden, noot 5.

³ P. 176: 'De historische Jezus is niet geboren en ook niet uit de lucht komen vallen. Hij is voortgekomen uit de joodse versie van de mysteriën van Osiris-Dionysus.' Vgl. p. 179: 'In een latere fase, toen de

betoogt de auteur dat de historische Jezus een ‘latere toevoeging aan de mythische Christusfiguur’ is,⁴ terwijl hij later in het boek de mogelijkheid open wenst te houden dat er een historische figuur met de naam Jezus bestaat heeft.⁵ De onheldere schrijfstijl van de auteur – anecdotisch, vertellend, associatief en maar al te vaak insinuerend van toon – draagt niet echt bij aan de helderheid van het betoog.⁶

Wetenschappelijk gezien schiet het werk van Van der Kaaij op alle fronten tekort. In de eerste plaats is de auteur uitermate slordig. Hij biedt dikwijls citaten zonder bronvermeldingen en verwijst zelfs bij een citaat van Lucianus’ *De morte Peregrini* naar Wikipedia als bron van de gebruikte vertaling.⁷ Geregeld komen namen van moderne auteurs in verhaspelde vorm in het boek voor. Zo spreekt de auteur van Barth (!) Ehrmann (Bart Ehrman),⁸ Israel Kohl (Israel Knohl)⁹ en Bram Moeland (Bram Moerland).¹⁰

Een ernstiger probleem betreft de bespreking van antieke bronnen.¹¹ Het heeft er alle schijn van dat Van der Kaaij zich niet heeft gebaseerd op primaire teksten, maar op het gebruik van die primaire, antieke teksten door moderne auteurs, die hij wel in algemene zin noemt, maar waarnaar hij (opnieuw) niet adequaat verwijst.¹² Een voorbeeld bij uitstek hiervan is te vinden op pagina 102. Daar presenteert de auteur bewijsmateriaal van ‘een tijdgenoot van

behoefte toegenomen was om de vleeswording van de godmens zo concreet te maken dat hij feitelijk op aarde rondliep werden, aldus Freke & Gandy, geografische elementen toegevoegd’. Zie ook p. 275: ‘Het is belangrijk om afscheid te nemen van de historische Jezus’.

⁴ Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 139.

⁵ Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 219: ‘Ik haast mij op te merken dat hiermee nog niet vaststaat dat er nooit een historische Jezus is geweest. Het is immers mogelijk dat een mythisch geboorteverhaal is gekoppeld aan een historische persoon, wiens wieg in een professioneel betimmerd kamertje in Nazaret stond.’ De toevoeging over ‘een professioneel betimmerd kamertje’ suggereert dat hier ironie in het spel is.

⁶ Een op zijn minst stilistisch wat minder geslaagde verwoording geeft de auteur wanneer hij op zijn laatste pagina (275) de these van zijn boek samenvat: ‘Achter de Sinterklaas van Nazareth vinden we de goddelijke Christus’.

⁷ Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 75, noot 6.

⁸ Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 83.

⁹ Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 123.

¹⁰ Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 130.

¹¹ Daar komt dan nog bij dat de auteur moderne bronnen in Engelse vertaling citeert en vergeet te vermelden dat het daarbij gaat om een vertaling. Zie bijvoorbeeld Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 56, waar hij Arthur Drews’ boek *Die Christusmythe* (Jena 1909) aanhaalt in de Engelse vertaling en bovendien verzuimt te noemen dat er in 1911 een tweede, aanzienlijk uitgebreidere versie van het boek verscheen.

¹² In het geval van het *Geheime Evangelie van Marcus* lijkt van der Kaaij nu juist weer de moderne literatuur niet gelezen te hebben, die aannemelijk maakt dat het hier een moderne vervalsing van de hand van Morton Smith, betreft (Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 247–251). Zie onder meer Stephen C. Carlson, *The Gospel Hoax: Morton Smith’s Invention of Secret Mark*, Waco 2005.

Irenaeus, kerkvader Clement (150–211 n.Chr.) in *Excerpta ex Theodota*. Weliswaar verwijst Van der Kaaij hier in een voetnoot naar de door hem gebruikte literatuur waar hij dit materiaal gevonden heeft,¹³ maar hij gebruikt deze literatuur meer dan slordig. In de eerste plaats laat hij de Engelse naam ‘Clement’ staan, terwijl dat in het Nederlands ‘Clemens’ moet zijn, maar hij neemt ook een onjuiste titel over uit zijn voorbeeld (*Excerpta ex Theodota* moet zijn *Excerpta ex Theodoto*).¹⁴ Dit voorbeeld maakt duidelijk dat Van der Kaaij geen onafhankelijke verwerking biedt van de door hem gebruikte auteurs.

Naast het slordige gebruik van primaire bronnen moet hier ook het volstrekt willekeurige palet aan moderne literatuur vermeld worden waarop Van der Kaaij zich baseert. Al is Van der Kaaij op de hoogte van de publicaties van de stroming bekend als de ‘Hollandse Radicalen’, hij citeert niet uitgebreid uit hun werk en heeft het vermoedelijk ook niet of nauwelijks bestudeerd.¹⁵ De belangrijkste auteurs die uitgaan van de historiciteit van Jezus en door Van der Kaaij als gesprekspartners in zijn betoog worden betrokken zijn Paul Verhoeven en Francesco Carotta.¹⁶ Waar het boek van Verhoeven te lezen valt als een wat speculatieve poging van een buitenstaander om te komen tot een reconstructie van de historische Jezus, onder gebruikmaking van de methoden van de kritische wetenschap, kan men het werk van Carotta met geen mogelijkheid serieus nemen. Waarom heeft Van der Kaaij juist deze twee gesprekspartners genomen en biedt hij geen overzicht van de *status quaestionis* in de wetenschappelijke wereld?¹⁷ Bijvoorbeeld John Dominic Crossan, Bart Ehrman, John P. Meier of Gerd Theißen en Annette Merz waren betere gesprekspartners geweest, maar Van der Kaaij noemt hun werk in het geheel niet en lijkt het ook niet te kennen.¹⁸ Daarmee maakt Van der Kaaij

¹³ Voetnoot 1 vermeldt hier het werk van D.M. Murdock, *Christ in Egypt: The Horus-Jesus Connection*, s.l. 2009, 262.

¹⁴ Exact dezelfde fout komt voor in Murdock, *Christ in Egypt*, 262, noot 1. Het is duidelijk dat Van der Kaaij de verwijzing hieruit heeft overgenomen zonder deze te controleren.

¹⁵ In zijn opsomming van de belangrijkste auteurs van deze groep verhaspelt van der Kaaij opnieuw een naam: zijn ‘S.A. Nabor’ is S.A. Naber - Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 52.

¹⁶ Paul Verhoeven, *Jezus van Nazareth*, Amsterdam 2008; Francesco Carotta, *Was Jezus Caesar?*, Soesterberg 2002.

¹⁷ Een uitgebreid overzicht over het onderzoek naar de historische Jezus is te vinden bij Tom Holmén, Stanley E. Porter (red.), *Handbook for the Study of the Historical Jesus*, 4 delen, Leiden enz. 2011. Het is tekenend dat Arthur Drews in de 3467 pagina’s van dit handboek slechts eenmaal genoemd wordt en dan ook nog in een voetnoot (en met een onjuist jaartal overigens; deel 1, p. 336).

¹⁸ John Dominic Crossan, *The Historical Jesus: The Life of a Mediterranean Jewish Peasant*, Edinburgh 1991; Bart Ehrman, *Did Jesus Exist? The Historical Argument for Jesus of Nazareth*, New York 2012; John

helaas pijnlijk duidelijk zich in de wetenschappelijke bestudering van de historische Jezus onvoldoende, of misschien wel in het geheel niet, ingelezen te hebben. Dat Van der Kaaij met name in gesprek is met auteurs als T. Freke en P. Gandy, T. Harpur en D.M. Murdock zegt genoeg. Deze auteurs zijn wetenschappelijk gezien niet serieus te nemen.¹⁹

De combinatie van onkritische omgang met primaire bronnen en het gebruik van inferieure moderne literatuur leidt tot ernstige fouten. Zo betoogt Van der Kaaij dat er een oude kerkelijke traditie is

waar kerkvader Irenaeus gewag van maakt. Daarin wordt Jezus niet gekruisigd op 33-jarige leeftijd, maar overlijdt hij als een ‘oude man’ (...). Volgens de bisschop van Lyon, die tot de orthodoxie behoorde en bestrijder van de gnostiek was (onverdacht dus voor degenen die een historische Jezus op prijs stellen), had Jezus alle leefstadia doorgemaakt. Irenaeus baseert zich hierbij op de oudsten, die hun kennis rechtstreeks ontleenden aan de evangelist Johannes. Ook Papias, de eerste kerkhistoricus, bisschop in 130 n.Chr. zegt dat Jezus op ‘hogere leeftijd’ een natuurlijke dood is gestorven.²⁰

Het gaat hier om een traditie die ook Van der Kaaij van de hand wijst, maar de onnauwkeurigheid van de argumentatie is dermate tekenend, dat dit geval als symptomatisch beschouwd moet worden. Wat gebeurt hier? Van der Kaaij grijpt terug op Tom Harpur.²¹ Het Engelse origineel van de door Van der Kaaij gebruikte vertaling van Harpurs boek bevat over Irenaeus de volgende mededeling, overigens ook zonder bronvermelding:²² ‘The good bishop claims that Jesus was not crucified at the age of thirty-three but passed through every age and lived on to be an “oldish man”, a claim he says is testified to by Church “elders” and was bequeathed to him directly from John’.²³ Harpurs verwijzing naar Irenaeus moet slaan op diens *Adv. Haer.* II, 22, 4–5, ook al laat Harpur de moeite van het opzoeken van de bron over aan zijn lezers. Op genoemde plaats stelt Irenaeus dat Jezus de belangrijkste levensfasen

P. Meier, *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*, 4 delen, New York 1991-2009; Gerd Theißen, Annette Merz, *Der historische Jesus: Ein Lehrbuch*, Göttingen 32011.

¹⁹ T. Freke, P. Gandy, *De mysterieuze Jezus: Was Jezus oorspronkelijk een heidense god?*, Den Haag 2005; T. Harpur, *De ‘Heidense’ Christus: Herontdekking van het verloren licht*, Deventer 2004; D.M. Murdock, *Christ in Egypt* (zie boven, noot 13).

²⁰ Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 77–78.

²¹ Harpur, *‘Heidense’ Christus*, 136 en 156 (Nederlandse versie – *non vidi*).

²² Klaarblijkelijk is dat in dergelijke belleterie toegestaan, in combinatie met neerbuigende aanduidingen als ‘the good bishop’.

²³ Tom Harpur, *The Pagan Christ: Is Blind Faith Killing Christianity?*, Crows Next 2004, 162.

doorlopen had en door zijn optreden één was geworden met mensen van alle leeftijden. Irenaeus spreekt hier zelfs uit dat Jezus boven de vijftig was toen hij stierf.²⁴ Dit is een opmerkelijk punt, maar waar het op dit moment om gaat, is de door Van der Kaaij overgenomen mededeling van Harpur dat Jezus nog leefde ten tijde van keizer Trajanus. Harpurs observatie kan niet anders dan teruggaan op Irenaeus' woorden *permansit enim cum eis usque ad Traiani tempora* ('Hij is namelijk tot in de dagen van Trajanus bij hen gebleven').²⁵ Doordat Van der Kaaij klaarblijkelijk in het geheel geen primaire bronnen heeft gecontroleerd, is hem ontgaan dat Harpur hier een pijnlijke fout maakt. Het subject van de geciteerde woorden van Irenaeus is niet Jezus, maar Johannes. Niet van Jezus zegt Irenaeus dat hij tot in de dagen van Trajanus geleefd had, maar van Johannes. En zo vervalt het bewijs voor de door Van der Kaaij bestreden stelling, waarmee het bestrijden zelf volledig overbodig geworden is.²⁶

Bovengenoemde bezwaren tegen Van der Kaaijs boek zijn helaas lang niet uitputtend. Er zijn nog twee zaken die beslist genoemd moeten worden voordat de volgende stap in het onderhavige betoog gezet kan worden. Zo is daar het feit dat de auteur een kwalijke vorm van *framing* gebruikt in heel zijn boek. En tenslotte is er, als hoofdpunt natuurlijk, de inhoudelijke discussie over zijn these dat de historische Jezus een bewuste constructie van de vroege kerk is, gebaseerd op bestaand mythisch materiaal.

Eerst de kwestie van framing. Het hier besproken boek is een schoolvoorbeeld van complot-denken en zet tevoren iedere vorm van tegenstand weg vanuit dat perspectief. Van der Kaaij typeert de houding van de wetenschappelijke wereld, die zijn theorie niet overtuigend vindt, bij herhaling als voorin genomen en arrogant.²⁷ De these dat de historische Jezus een relatief late uitvinding van het vroege christendom is, zou door de wetenschappelijke wereld als onwetenschappelijk van de hand gewezen worden. Door tegenstand tegen zijn these direct te typeren als arrogante hybris van de wetenschappelijke we-

²⁴ *Adv. Haer.* II 22,5: *iam in aetatem seniore[m], quam habens dominus noster docebat*. Tekst ontleend aan Norbert Brox (red.), *Irenäus von Lyon: Adversus Haereses / Gegen die Häresien*, (Fontes Christiani 8/2) Freiburg enz. 1993.

²⁵ Zie Brox, *Adversus Haereses*, ad loc.

²⁶ Nog minder bewijs is er voor de eveneens door Harpur gemaakte opmerking dat Papias zou spreken over het feit dat Jezus op hoge leeftijd 'in bed' overleden zou zijn. Dit detail wordt geregeld genoemd in obscure literatuur en websites over Jezus, maar steeds zonder bronvermelding. In de verschillende fragmenten die naar Papias verwijzen ontbreekt ieder spoor van deze traditie; vgl. Bart Ehrman (red.), *The Apostolic Fathers*, deel 2, (Loeb Classical Library) Cambridge, MA 2003, 85–103.

²⁷ Zie bijvoorbeeld Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 19, 57, 59, 82, 128.

reld of theologisch conservatisme van gelovigen die hun Jezus niet willen verliezen, plaatst Van der Kaaij feitelijk zichzelf buiten het gesprek. Hij speelt hiermee zo gezegd alleen op de man en niet op de bal en doet dit ongetwijfeld vanuit een theologisch motief. Hij is ervan overtuigd dat nu ‘ook Gods historische zoon “om” (gaat)’ en verontschuldigt zichzelf op voorhand jegens ‘onzekere gelovigen’.²⁸ Hij plaatst zichzelf in de traditie van Klaas Hendrikse en concludeert: ‘Nu God en Jezus niet blijken te bestaan kun je haast wachten op een theoloog die de Heilige Geest een “verzinsel” noemt’.²⁹ Om weg te komen uit deze onzuivere vorm van framing is het noodzakelijk het volgende helder te stellen. De vraag of een these wetenschappelijk is of niet hangt af van de onderbouwing ervan: een goed beargumenteerd inzicht laat zich typeren als ‘wetenschappelijk’, terwijl een these zonder onderbouwing valt in de categorie ‘onwetenschappelijk’.³⁰ De stelling dat Jezus niet geleefd zou hebben behoeft wetenschappelijke onderbouwing en die vermag Van der Kaaij niet te geven. De gedachte die hij verdedigt is een eeuw geleden al verwoord en, zoals in het vervolg van dit artikel duidelijk zal worden, zij is toen wel degelijk in de wetenschappelijke wereld serieus besproken. Het gesprek van weleer is er echter op uitgelopen dat deze these als onhoudbaar van de hand gewezen is en Van der Kaaij reikt onvoldoende materiaal aan om de discussie te heropenen.

Inhoudelijk zijn er twee punten van gesprek te noemen die in het vervolg van deze bijdrage nader belicht zullen moeten worden. Zo is er de vraag naar de historische waarde van de oudste bronnen voor een reconstructie van de historische Jezus. Daarnaast legt het boek van Van der Kaaij de vinger bij de invloed van andere godsdiensten, mythen en legenden op het vroegste christendom. Genoemde kwesties komen in het vervolg van dit artikel aan de orde.

De oorsprong van de ‘Jezus-mythe’

Aan het einde van de 19^e en begin van de 20^e eeuw is er een uitgebreid debat gevoerd over de historiciteit van Jezus.³¹ Met name de zogenaamde ‘Hollandse radicalen’ hebben op basis van hun ideeën over de brieven van Paulus – deze zouden in meerderheid of zelfs allemaal het product zijn van de tweede

²⁸ Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 264.

²⁹ Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 265. Het genoemde boek van Klaas Hendrikse is diens *Geloven in een God die niet bestaat: Manifest van een atheïstische dominee*, Amsterdam 2007.

³⁰ Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 59–60: ‘En dan te bedenken dat de officiële wetenschap degenen die het wagen te twijfelen aan de historiciteit van Jezus wegzet als “onwetenschappelijk”.’

³¹ Een goede samenvatting biedt Albert Schweitzer, *Geschichte der Leben-Jesu Forschung*, Tübingen 9^e druk (= 7^e druk), 1984, hoofdstuk 23: ‘Die Diskussion über die Geschichtlichkeit Jesu’ (= 500–560).

eeuw – de discussie rond de historische Jezus vanuit een nieuw, radicaal kritisch perspectief belicht.³² Allard Pierson (1831–1896) heeft deze ontwikkeling geïnitieerd in zijn publicatie over de Bergrede van 1878.³³ Daarin analyseert hij het onderricht van Jezus als vervat in de Bergrede en ander synoptisch materiaal en concludeert hij onder meer: ‘De traditie, volgens welke Jezus een leeraar zou zijn geweest, is mitsdien betrekkelijk laat ontstaan, en is minder oud dan de voorstelling van Jezus als halfgod’.

De positie die Pierson hier inneemt is de logische consequentie van de manier waarop de discussie over de interpretatie van de evangeliën en de historische Jezus zich ontwikkelde in de tijd waarin hij leefde. Het is de periode waarin Ernest Renan afrekent met de gedachte dat alles wat de evangeliën over Jezus schrijven historisch betrouwbaar is – de wonderverhalen zijn dat beslist niet. Pierson gaat nu een stap verder door ook het onderwijs van Jezus neer te zetten als latere verdichting van zijn volgelingen. Voortgaand op deze lijn komt hij tot het inzicht dat niet alleen alle bewijsmateriaal over de historische Jezus twijfelachtig van aard is, maar dat het uiteindelijk het beste geïnterpreteerd kan worden vanuit het perspectief dat Jezus geen historische figuur was, maar een gehistoriseerde verdichting.³⁴

De meest invloedrijke vertolker van de gedachte dat Jezus van Nazaret een historisering is van een bestaande idee, is Arthur Drews. In 1909 publiceerde hij zijn *Die Christusmythe*, een boek dat tot ver over de landsgrenzen van Duitsland opschudding zou veroorzaken.³⁵ Op internetfora en tal van websites genieten de ideeën van Drews en met hem verwante onderzoekers nog steeds grote populariteit. Drews’ boek opende in Duitsland de discussie over de historiciteit van Jezus, die in Nederland, maar ook in Frankrijk en de angelsaksische wereld al enige tijd gevoerd werd.³⁶

³² Een korte beschrijving van deze stroming biedt de laatste exponent ervan: G.A. van den Bergh van Eysinga, *Die holländische radikale Kritik des neuen Testaments: Ihre Geschichte und Bedeutung für die Entstehung des Christentums*, Jena 1912.

³³ Allard Pierson, *De bergrede en andere synoptische fragmenten: Een historisch-kritisch onderzoek met een inleiding over enkele leemten in de methode van de kritiek der evangeliën*, Amsterdam 1878.

³⁴ De scherpste beschrijving van dit proces biedt Pierson in zijn deel III, ‘In het korenveld’ (242–260).

³⁵ De tweede, uitgebreidere druk zou verschijnen in 1911. Voorlopers van Drews waren John M. Robertson, *Christianity and Mythology*, Londen 1900 en o.a. *Pagan Christs: Studies in Comparative Hierology*, Londen 1903, en William Benjamin Smith, *Der vorchristliche Jesus: Vorstudien zur Entstehungsgeschichte des Urchristentums*, Jena 1906. Over laatstgenoemde publiceerde Carl Clemen een scherp oordeel in zijn ‘Was Jesus a Historical Character?’, *The American Journal of Theology* 11 (1907), 327–330: ‘Professor Smith has devoted extraordinary diligence and keenness to a lost cause; he must acquire a sense for the natural and the simple before he can enjoy historical knowledge of the beginnings of our religion’ (330).

³⁶ Archibald Robertson, *Jesus: Myth or History?*, Londen 1946, noemt als belangrijkste protagonisten Constantin Francois Volney (1791), Charles Francois Dupuis (1795), Bruno Bauer (1840), John Mackinnon

Drews redeneert op een wijze die Van der Kaaij *mutatis mutandis* heeft overgenomen. Volgens Drews was er een ‘voorchristelijke Jezus’. Hij beschrijft een combinatie van joodse messiasverwachtingen, Alexandrijns-joodse speculaties over de logos, ideeën over het lijden, de geboorte, de doop en het sterven van de messias en de in het christendom gebruikte symbolen. Drews ziet de christelijke bronnen als puur mythisch van aard en is van mening dat zij zijn voortgekomen uit de behoefte om het geloof in een verlosser-god van vlees en bloed te voorzien:

Sie sind (...) so beschaffen, daß ein wirklicher Historiker, der nicht schon mit der Überzeugung und der Absicht an sie herantritt, einen geschichtlichen Jesus in ihnen zu finden, keinen Augenblick darüber im unklaren sein kann, daß er es hier mit einer religiösen Dichtung, mit einem in historisches Gewand gehüllten Mythos zu tun hat, der sich prinzipiell in nichts von andern derartigen Mythen oder Sagen – man denke nur etwa an die Tellsage – unterscheidet.³⁷

In Nederland vond Arthur Drews een bondgenoot in de persoon van Gustaaf Adolf van den Bergh van Eysinga. Van den Bergh was hoogleraar in Utrecht en later Amsterdam en heeft in diverse publicaties expliciet stelling genomen tegen de opvatting dat Jezus een historische gestalte geweest zou zijn. Het meest expliciet maakt hij zijn ideeën in een boek uit 1930 getiteld *Leeft Jezus of heeft hij alleen maar geleefd?*, waarin hij betoogt dat Jezus niet alleen nu niet leeft, maar ook nimmer als historische persoon geleefd heeft.³⁸

De ontkenning van de historiciteit van Jezus door een aantal auteurs leidde tot tegenreacties van andere onderzoekers.³⁹ Een wel zeer originele respons is te vinden bij de Oxfordse oriëntalist Fred C. Conybeare.⁴⁰ Conybeare vat een eerdere publicatie van zijn hand samen en legt dan *en passant* de verant-

Robertson (o.a. 1900), Thomas Whittaker (1904), William Benjamin Smith (1906), Paul Louis Couchoud (1924, 1932, 1939), en L. Gordon Rylands (1927, 1937, 1940). Drews betitelt hij als ‘the chief advocate of the myth theory in Germany, (...) rather a popularizer of other men’s theories than an original thinker’ (56).

³⁷ Drews, *Christusmythe*, 135–136.

³⁸ G.A. van den Bergh van Eysinga, *Leeft Jezus of heeft hij alleen maar geleefd? Een studie over het dogma der historiciteit*, Arnhem 1930. Ook in andere publicaties neemt van den Bergh deze positie in.

³⁹ Schweitzer beveelt als belangrijkste titels aan de werken van Johannes Weiss, *Jesus von Nazareth, Mythos oder Geschichte: Eine Auseinandersetzung mit Kalthoff*, Drews, Jensen, Tübingen 1910, en Carl Clemen, *Der geschichtliche Jesus: Eine allgemeinverständliche Untersuchung der Frage: hat Jesus gelebt, und was wollte er?*, Giessen 1911; cf. Schweitzer, *Geschichte*, 504. Voor de reactie van Karl Barth, zie Cornelis van der Kooi, *Anfängliche Theologie: Der Denkweg des jungen Karl Barth (1909 bis 1927)*, München 1987, 32-33.

⁴⁰ Fred C. Conybeare, *The Historical Christ or an Investigation of the Views of Mr. J.M. Robertson, Dr. A. Drews, and Prof. W.B. Smith*, Londen 1914.

woordelijkheid voor de Jezus-mythe, een theorie die hij terecht ziet als ontsporing van de wetenschap, bij het, in zijn ogen, orthodoxe obscurantisme van de 19^e eeuw:

In *Myth, Magic, and Morals* (Chapter IX) I have remarked that the Church, by refusing to apply in the field of so-called sacred history the canons by which in other fields truth is discerned from falsehood, by beatifying credulous ignorance and anathematizing scholarship and common sense, has surrounded the figure of Jesus with such a nimbus of improbability that it seems not absurd to some critics of to-day to deny that he ever lived.⁴¹

Conybeare verwijt de orthodoxie van de kerk dat zij het gebruik van seculiere wetenschappelijke methoden op de geschiedenis van het christendom niet toestaat. Hij valt de voorstanders van Jezus als mythe tussen de regels door aan, wanneer hij uitlegt dat de vrome fantasie die de orthodoxie voorstaat dermate ongeloofwaardig is, dat je er als tegenreactie bijna van zou gaan denken dat Jezus nooit bestaan heeft:

It is natural, therefore – and there is much excuse for him – that an uneducated man or a child, bidden unceremoniously in the name of religion to accept these tales, should revolt, and hastily make up his mind that the figure of Jesus is through and through fictitious, and that he never lived at all.⁴²

Conybeare wijt in zijn dagen het ontstaan van de ‘Jezus-mythe’ uiteindelijk aan de orthodoxie van het christendom, die niet bereid was seculiere geschiedschrijving toe te laten in het terrein van de Bijbelse geschiedenis. Tegenwoordig is ook voor de meeste orthodoxe en evangelicale christenen die vorm van geschiedschrijving voluit geaccepteerd. Dit maakt dat de discussie over de ‘Jesus myth’ in de Verenigde Staten van vandaag een geheel andere inslag kent. ‘Jesus mythers’ verdedigen daar posities die vergelijkbaar zijn met die van Van der Kaaij in Nederland en roepen aan alle kanten, terecht, weerstand op. Zowel een traditionele theoloog als Maurice Casey als een agnost als Bart Ehrman komt tot de conclusie dat de positie van deze mythologen onhoudbaar is en de historiciteit van Jezus buiten kijf staat.⁴³

⁴¹ Conybeare, *Historical Christ*, 1. In de marge van de tekst vat Conybeare deze alinea als volgt samen: ‘Orthodox obscurantism the parent of Sciolism’.

⁴² Conybeare, *Historical Christ*, 2–3.

⁴³ Zie met name Maurice Casey, *Jesus: Evidence and Argument or Mythicist Myths?*, Londen etc. 2014; Ehrman, *Did Jesus Exist?*. Casey is hard in zijn oordeel: ‘The most important result of this book is that the whole idea that Jesus of Nazareth did not exist as a historical figure is verifiably false. Moreover, it has not been produced by anyone or anything with any reasonable relationship to critical scholarship’ (p. 243). Hoewel Ehrman theologisch een tegengestelde positie inneemt, komt hij tot eenzelfde conclusie.

Mythen, bronnen en geschiedenis

Een element van Van der Kaaijs these dat tot dusverre onbelicht is gebleven, is zijn stelling dat de figuur Jezus een historische modellering is naar het voorbeeld van de mythe van Horus, Isis en Osiris. Van der Kaaij noemt hier elementen uit de verhalen over genoemde goden, maar ook de mysteriën van Dionysus, de cultus van Mithras en de logos-speculaties van Philo van Alexandrië. Alsof dit alles niet al genoeg is, vermeldt hij ook nog de gnostiek als oorspronkelijke vorm van het christendom, klaarblijkelijk voortgekomen uit de versmelting van alle genoemde stromingen.⁴⁴

De link met de pagane, en dan vooral Egyptische godenwereld, is verre van nieuw en komt dikwijls voor in moderne pseudo-wetenschappelijke literatuur over Jezus.⁴⁵ In de periode waarin Robertson, Smith en Drews schreven maakte de zogenaamde *religionsgeschichtliche Schule* furore, de school van mensen als Hermann Gunkel, Wilhelm Bousset, Albrecht Dieterich, Franz Cumont en Richard Reitzenstein.⁴⁶ Kern van het onderzoek van deze stroming was de ontdekking dat vroeg-christelijke teksten en verhalen elementen bevatten die ook in de omringende culturen te vinden waren. Een wel heel duidelijk geval van beïnvloeding vanuit de Egyptische religie is het symbolische verhaal van Openbaring 12. Daar zijn de hoofdpersonen een vrouw, een kind en een draak (zeeslang). Het is hier niet de plek om alle overeenkomsten op te noemen – dat is uitgebreid elders gedaan.⁴⁷ Wat helder is, is dat de iconografie van Openbaring 12 inderdaad in hoge mate overeenkomt met verhalen over Isis, die Horus baart en belaagd wordt door de antigod Seth-Typhon. De godin Isis wordt doorgaans weergegeven als een hemelgodin (de iconografie van de vrouw in Openbaring 12 komt daarmee overeen), zij baart haar zoon Horus

⁴⁴ Zie met name Van der Kaaij, *Ongemakkelijke waarheid*, 120–175.

⁴⁵ Een aanzienlijk geleerdere studie waarin een culturele *praeparatio evangelica* wordt belicht is van de eerder genoemde G.A. van den Bergh van Eysinga, *Voorchristelijk christendom: De voorbereiding van het Evangelie in de Hellenistische wereld*, Zeist 1918.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld Hermann Gunkel, *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit: Eine religionsgeschichtliche Untersuchung über Gen. 1 und Ap. Joh. 12*, Göttingen 1895; Wilhelm Bousset, *Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des Neuen Testaments und der alten Kirche: Ein Beitrag zur Auslegung der Apokalypse*, Göttingen 1895; Albrecht Dieterich, *Abraxas: Studien zur Religionsgeschichte des spätern Altertums*, Leipzig 1891; Franz Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, 2 delen, Brussel 1896/99; Richard Reitzenstein, *Die Hellenistischen Mysterienreligionen: Ihre Grundgedanken und Wirkungen*, Leipzig 1910.

⁴⁷ Over de gebruikte beelden in Openbaring 12 zie met name David E. Aune, *Revelation 6-16* (Word Biblical Commentary 52B), Nashville 1998, 667–674. Uitbreider is de bespreking door Peter Busch, *Der gefallene Drache: Mythenexegese am Beispiel von Apokalypse 12* (TANZ 19), Tübingen 1996.

(het kind in Openbaring 12) en wordt belaagd door Seth-Typhon die de gedaante heeft van een slang (de ‘draak’ in Openbaring 12).⁴⁸

Er zijn tal van parallellen te noemen tussen vroeg-christelijke tradities en pagane religieuze vertellingen. Ook de voorstelling van de godheid als een stervende en herrijzende figuur is niet uniek voor het christendom. Genoemde overeenkomsten leiden evenwel niet automatisch tot de conclusie dat de verhalen die de evangeliën en andere christelijke bronnen bevatten over Jezus dan ook *gemodelleerd* zouden zijn naar het voorbeeld van de genoemde Egyptische mythe. Invloed van ideeën en voorstellingen uit de omringende pagane wereld op vroeg-christelijke teksten is beslist aantoonbaar, maar daarmee is niet gezegd dat deze christelijke teksten bewust naar pagane voorbeelden gevormd zijn. Het is eerder waarschijnlijk dat de eerste christenen in hun spreken, ook over Jezus, ideeën en concepten ontleenden aan de hen omringende wereld en op deze manier beïnvloed raakten door de pagane cultuur.

Een probleem in de redenering van Van der Kaaij is zijn gebruik van de term ‘mythe’. Het is een onheldere term, die suggereert dat er onderscheid gemaakt kan worden tussen ‘mythe’ en ‘waarheid’. Het is zeer de vraag of auteurs en lezers in de oudheid dit onderscheid maakten. Daarom zou het beter zijn te spreken van religieuze verhalen en tradities waarvan elementen in de grammatica van het christendom terechtgekomen zijn. Het grootste probleem van de term ‘mythe’ is, dat het gebruik ervan suggereert dat er een volledige versie van een bepaald verhaal in omloop was, waarvan we in de verschillende literaire bronnen die het desbetreffende verhaal bevatten fragmentarische beschrijvingen aantreffen. Aldus creëert de moderne onderzoeker in wezen zelf de mythe, door narratieve elementen uit verschillende bronnen samen te voegen tot een coherent verhaal dat in de aldus geconstrueerde vorm nimmer verteld is in de oudheid.

Een punt waar ‘Jesus mythers’ doorgaans op hameren, is de onbetrouwbaarheid van de christelijke bronnen. Ook Van der Kaaij gaat hiervan uit. Het beeld dat de vroegste christelijke teksten schetsen is te zeer gekleurd door de ‘mythe’ van Jezus Christus en om die reden kunnen ze niet historische betrouwbaar geacht worden. Van der Kaaij heeft een punt wanneer hij aanstipt dat er weinig buiten-christelijke bronnen over Jezus zijn. Tacitus bericht over de christenvervolgingen onder Nero,⁴⁹ Suetonius noemt het tumult in de jood-

⁴⁸ Het woord δράκων betekent ‘slang’; vgl. Walter Bauer, *Wörterbuch zum Neuen Testament* (6., völlig neu bearbeitete Auflage von Kurt und Barbara Aland), Berlin, New York 1988, s.v.

⁴⁹ Tacitus, *Annales* 15,44.

se gemeenschap in Rome onder Claudius, dat hij toeschrijft aan ene Chrestus, en beschrijft de vervolging van christenen in Rome onder Nero in het jaar 64.⁵⁰ Plinius de jongere schrijft over de christenen aan keizer Hadrianus.⁵¹ Andere pagane bronnen over Jezus en zijn volgelingen zijn er niet. Flavius Josephus beschrijft Jezus in het omstreden *Testimonium Flavianum*, waarvan de huidige bewoordingen zonder enige twijfel van de hand van een christelijke scribent stammen.⁵² Van der Kaaij wijst deze passage integraal van de hand als ‘vervalsing’ en neemt daarmee een extreme positie in. De meeste interpreten gaan ervan uit dat Josephus een rudimentaire versie van de genoemde beschrijving zelf heeft opgesteld.

Gesteld nu dat alle genoemde bronnen inderdaad voortgekomen zijn uit een bewust gecreëerde mythe en niet uit een beweging die reageerde op het optreden van een historische figuur Jezus van Nazaret, dan is de vraag: wanneer zou deze mythe vervaardigd kunnen zijn? De Leidse oudtestamenticus Henricus Oort stelt in 1919 precies deze vraag.⁵³ Is het voorstelbaar dat legenden over Jezus ontstaan zijn tussen het jaar 40 en het jaar 64, wanneer Nero volgelingen van Jezus ter dood brengt? Zijn antwoord geeft tot op de dag van vandaag de richting aan: ‘Op het gebied der verbeelding “kan” het ongelooflijkste, maar eer wij aannemen dat dit ongelooflijke ook gebeurd is moeten wij eenigen grond zien voor die onderstelling’.⁵⁴

De gedachte dat Jezus nooit als historische figuur bestaan heeft, is niet belachelijk en evenmin is zij verwerpelijk. Wat zij wel is, is onwaarschijnlijk. De analyse van Oort legt de vinger bij een zwakke plek in deze analyse: wanneer de eerste christenen de figuur van Jezus bedacht hebben, is de tijdspanne die we moeten veronderstellen tussen dat bedenken en de eerste onomstotelijke vermelding van de volgelingen van Jezus, die zich op hem beroepen in hun martelaarschap, te krap om aannemelijk te kunnen maken dat deze volgelingen eerst Jezus bedacht hebben om zich vervolgens naar eer en geweten voor deze fictieve figuur te kunnen opofferen.

⁵⁰ Suetonius, *Claudius* 25,4 en *Nero* 16,2. Suetonius gebruikt in zijn *Claudius* de naam ‘Chrestos’. Dit was een populaire naam, dikwijls gebruikt voor slaven, en had exact dezelfde klank als het woord ‘christos’, een term die voor buitenstaanders moeilijk te plaatsen was.

⁵¹ Plinius, *Ep.* 10, 96–97.

⁵² Flavius Josephus, *Joodse Oudheden* 18, 63–64. Ook 20, 197 is van belang, waar Josephus Jacobus noemt als ‘de broer van de Jezus die Christus genoemd wordt’.

⁵³ H. Oort, ‘Heeft Jezus van Nazaret bestaan?’, *De Gids* 83 (1919), 425–437. Oort had voordien al diverse publicaties over Jezus verzorgd, waaronder *Wat weten wij van Jezus?*, Baarn 1911.

⁵⁴ Oort, ‘Heeft Jezus van Nazaret bestaan?’, 431.

Een tweede probleem is misschien nog wel ernstiger. Wanneer Jezus een volledig fictieve figuur zou zijn, hoe laat zich dan verklaren dat zijn vroegste volgelingen over hem berichten dat hij gekruisigd is? Deze uitermate oneervolle wijze van sterven past in het geheel niet bij de ideeën die in het vroege jodendom de ronde deden over Gods ultieme gezant, soms aangeduid als de ‘messias’. Een kruisiging was dermate scabreus, dat niemand dat zou verzinnen. Misschien is dit nog wel het sterkste argument om de ‘Jesus mythers’ te weerleggen.⁵⁵

Kort theologisch nawoord

Het is een wezenlijk element in de christelijke traditie dat God niet a-historisch boven de geschiedenis blijft hangen, maar in de menselijke geschiedenis is ingegaan. Kan een Jezus die nooit geleefd heeft toch onderdeel uitmaken van een christelijke geloofsovertuiging? Met andere woorden: hoe belangrijk is de historiciteit van Jezus voor christelijke theologie?

Het antwoord kan kort zijn: zeer belangrijk. De gedachte dat God ín de geschiedenis tastbaar geworden is, letterlijk tastbaar doordat Hij manifest werd in een mens van vlees en bloed, is een kostbare en onopgeefbare voorstelling van zaken. De incarnatie is een cruciaal onderdeel van de grammatica van de christelijke geloofstaal en de gedachte dat Jezus nimmer bestaan heeft, tast die geloofstaal dan ook onherstelbaar aan. Niet alleen is die gedachte historisch en wetenschappelijk onhoudbaar, zij is dat ook theologisch. Moderne gelovigen kunnen moeite hebben met de voorstelling van Jezus als Zoon van God, als goddelijke figuur en ook met de incarnatie. Niettemin is juist deze gedachte voor de christelijke traditie van fundamenteel belang geweest en valt niet goed in te zien hoe er nog sprake kan zijn van een christelijke geloofsovertuiging, wanneer de historische figuur die christenen navolgen nooit geleefd heeft.

Conclusie

De discussie over de historiciteit van Jezus is rond het begin van de vorige eeuw uitgebreid gevoerd. De zaak is destijds vanuit zeer diverse perspectieven belicht en de wetenschappelijke gemeenschap heeft terecht geconcludeerd dat het ontstaan van de stroming die later ‘christendom’ ging heten, met de waaier aan tradities die zij heeft voortgebracht, zich niet goed laat verklaren zonder uit te gaan van een historisch beginpunt in de persoon van Jezus van Nazaret.

⁵⁵ Zie voor een meer journalistieke weerlegging van Van der Kaaij Jona Lendering op diens blog: <http://historiek.net/3x-jezus-vragen-en-antwoorden/48137>.

De recente publicatie van Edward van der Kaaij voegt aan de gevoerde discussie geen nieuw materiaal toe en is van onvoldoende niveau om het gesprek te kunnen heropenen.⁵⁶ Vanuit wetenschappelijk perspectief valt er weliswaar weinig met grote zekerheid te zeggen over de historische Jezus, maar dit leidt niet tot de conclusie dat zijn bestaan verzonnen is. Waar geleerden van weleer de term ‘mythe’ gebruikten om ideeën uit vroeg-christelijke geschriften en de wereld waarin zij ontstaan zijn te interpreteren, is dat intussen een achterhaalde term. Het is beter om te spreken van narratieve en interpretatieve tradities waarin Jezus’ volgelingen getracht hebben hun geloof in hem te verwoorden. Dat deze narratieve en interpretatieve tradities elementen bevatten die niet alleen uit de joodse heilige Schrift komen, maar ook uit pagane religies en hun verhalen, is niet bevreemdend. De eerste christenen gebruikten de taal en voorstellingen van hun eigen tijd, net als christenen van vandaag dat doen. De brug tussen die eerste christenen en christelijke gemeenschappen vandaag is evenwel precies gelegen in de figuur van Jezus: het feit dat zijn volgelingen in hem een manifestatie van God gezien hebben, die in de menselijke geschiedenis verschenen en concreet mens geworden is, bleek voor de christelijke grammatica van alle eeuwen een onmisbaar uitgangspunt.

Dr. L.J. Lietaert Peerbolte is hoogleraar Nieuwe Testament aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam; l.j.lietaertpeerbolte@vu.nl

⁵⁶ Het niveau van het boek wordt pijnlijk geïllustreerd in de opmerking die de auteur op pagina 79 maakt: ‘Ik heb naarstig op internet gezocht naar eventuele andere bewijzen van het bestaan van een historische Jezus’ (Sic!).